

PROBLEM ODPOWIEDZIALNOŚCI KORPORACJI
WIELONARODOWYCH W PRAWIE MIĘDZYNARODOWYM ZA
NARUSZENIA PRAW CZŁOWIEKA

Maciej ŻENKIEWICZ*

Para citar este artículo puede utilizarse el siguiente formato:

Maciej Żenkiewicz (2010): "Problem odpowiedzialności korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym za naruszenia praw człowieka", en *Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Política Social*, n.ºs 1-2 (diciembre 2010/enero 2011), pp. 57-81. En línea: www.eumed.net/rev/historia/01/mz.htm.

ABSTRAKT: Artykuł przedstawia problem odpowiedzialności korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym. Na początku omówiona jest sama terminologia dotycząca tego zagadnienia, a także w przedstawiony został historyczny rozwój korporacji wielonarodowych, od czasów ich powstania w połowie wieku XIX aż po dziś dzień. W części kolejnej, autor przedstawia zagadnienie odpowiedzialności korporacji wielonarodowych za naruszenia praw człowieka, genezę tego problemu oraz przykłady takich naruszeń. Omówiona jest w tej części odpowiedzialność pośrednia korporacji, a właściwie przedstawiona jest odpowiedzialność bezpośrednia państwa za naruszenia dokonywane przed podmioty niepaństwowe. Na podstawie norm traktatowych a także orzecznictwa przedstawiona jest próba ustalenia granicy odpowiedzialności państwa w stosunku do działań podmiotów niepaństwowych. W kolejnej części przedstawiona jest już bezpośrednia odpowiedzialność korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym, a także podjęta jest próba jej uzasadnienia. Artykuł kończy próba oceny zarówno odpowiedzialności pośredniej jak i bezpośredniej w prawie międzynarodowym.

ABSTRACT: The article presents the problem of responsibility of multinational corporations under International Law. Firstly, it is presented the question of proper terminology regarding multinational corporations. The author also discusses the history of multinational corporations, since the second half of the XIXth century. Secondly, the author presents the vital problem of responsibility of multinational corporations, its origin and examples of human rights violations committed by multinational corporations. Such responsibility under International Law is discussed under the notion of state responsibility. The author presents various treaty norms as well as jurisprudence regarding the subject of state responsibility for actions of non-state actors. It is also discussed the question of boundaries of such responsibility. In the last part of the article, the author introduces the possibility for direct responsibility of multinational corporations under International Law. At the very end of the article, the author evaluates direct as well as indirect responsibility of non-state actors under International Law.

KEY-WORDS: Multinational, transnational, corporation, history, responsibility, human rights.

1. Uwagi wstępne

Już w XVIII wieku Lord Kanclerz Wielkiej Brytanii, Edward Thurlow powiedział: „Czy kiedykolwiek spodziewać się można, aby korporacja miała sumienie, jeśli nie ma duszy, która może być przeklęta ani ciała które może być kopnięte”¹. Pomimo upływu setek lat, pytanie wciąż pozostaje aktualne. Dla antyglobalistów korporacje stały się ucieleśnieniem wszelkiego zła, przykładem bezdusznego kapitalizmu. Dla udziałowców i inwestorów generują olbrzymie zyski, natomiast dla wielu krajów są najważniejszym partnerem gospodarczym i największym inwestorem. W niniejszej pracy Autor rozważać będzie zagadnienie odpowiedzialności korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym oraz spróbuje odpowiedzieć na podstawowe pytania: czym jest korporacja wielonarodowa, czy korporacje naruszają prawa człowieka i jakie istnieją normy dotyczące biznesu i praw człowieka.

Autor uważa, że zagadnienie odpowiedzialności korporacji wielonarodowych za naruszenia praw człowieka stanowi trudny temat, gdyż rozważać go można na wielu płaszczyznach: odpowiedzialności międzynarodowej i krajowej oraz odpowiedzialności karnej i cywilnej. Nie można go również ograniczyć do jednego tylko regionu geograficznego, ale należy go rozpatrywać globalnie, mając na uwadze wszystkie regiony świata. Niniejszy artykuł określić należy jako wstęp do zagadnienia odpowiedzialności korporacji, gdyż ze względu na wielowątkowość problemu niemożliwym byłoby wyczerpujące omówienie wszystkich aspektów z nim związanych.

Autor pragnie podkreślić, iż w artykule, opisując kontrowersyjny temat często wywołujący w społeczeństwie skrajne emocje, unikać będę ocen pozaprawnych omawianego zjawiska. Jak w każdej dziedzinie, fenomenowi korporacji wielonarodowych dotyczą również pewne patologie. Zdaniem Autora, błędne jest rozpatrywanie tej problematyki jedynie w kategoriach czarno-białych. Spotkać się można z opracowaniami prawnymi dotyczącymi korporacji wielonarodowych, których autorzy prezentują jedynie jedno z dwóch skrajnych stanowisk, występując w roli adwokatów korporacji lub roli ich oskarżycieli. Za zadanie Autor postawił sobie przedstawienie aspektów prawnych oraz dokonanie oceny tych zjawisk z punktu widzenia prawnego, oceny pozaprawne pozostawiając czytelnikowi.

W niniejszym artykule bezpośrednio omówiona została problematyka korporacji wielonarodowych. Definiuje się pojęcie korporacji wielonarodowej oraz przedstawia się jej historyczne fazy rozwoju. Przedstawiona jest także geneza problemu i przykłady naruszeń praw człowieka przez korporacje. Przytoczone zostały liczne przykłady odpowiedzialności korporacji wielonarodowych na arenie międzynarodowej. Artykuł konkluduje rozważanie dotyczące pośredniej i bezpośredniej regulacji korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym. Przedstawione są zarówno plusy jak i minusy każdego z tych rozwiązań. Warto zaznaczyć, że kwestia wyboru regulacji odpowiedzialności korporacji w sposób pośredni lub bezpośredni jest jedną z najistotniejszych, a zarazem jedną z najbardziej spornych w omawianym zagadnieniu.

---

* Katedra Prawa Międzynarodowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. maciej.zenkiewicz@gmail.com.

¹ Cyt. za J. C. Coffee Jr., „No Soul to Damn: No Body to Kick: An Unscandalized Inquiry Into the Problem of Corporate Punishment”, in *Michigan Law Review*, Vol. 79 (1980-1981), s. 386.

2. Korporacje wielonarodowe

W polskiej terminologii dotyczącej zagadnienia korporacji wielonarodowych można stosować również terminy: firma, kompania czy przedsiębiorstwo. Korporacje mogą być określane jako: międzynarodowe, wielonarodowe, transnarodowe czy ponadnarodowe. Uważa się, iż najbardziej trafne jest wybrane w tytule rozdziału określenie: korporacja wielonarodowa, jako że przymiotnik międzynarodowa sugerowałby, iż powstała ona na podstawie umowy międzynarodowej a przymiotnik transnarodowa lub ponadnarodowa, iż nie podlega ona jurysdykcji prawa krajowego².

W literaturze anglojęzycznej przeważa stosowanie trzech pojęć: *multinational enterprises* (MNE's), *multinational corporations* (MNC's) i *transnational corporations* (TNC's). Kolejno należy je tłumaczyć jako: międzynarodowa lub wielonarodowa korporacja lub przedsiębiorstwo, międzynarodowa lub wielonarodowa korporacja, transnarodowa lub ponadnarodowa korporacja. Przetłumaczenia tych terminów na język polski dokonał autor, jednak w sytuacji, gdy rozróżnienie tych pojęć między sobą będzie miało istotne znaczenie, zawsze w nawiasie będzie podana nazwa w języku angielskim.

2.1. Wybór właściwego terminu: wielonarodowa korporacja (MNE), transnarodowa korporacja (TNC), międzynarodowa korporacja (MNC) czy inny?

Zgodnie ze stanowiskiem profesora P. Muchlińskiego³ termin „wielonarodowy” (ang. multinational) został użyty po raz pierwszy w stosunku do korporacji w kwietniu 1960 roku przez Davida E. Lilienthala, który zdefiniował korporacje wielonarodowe (MNC's) jako „korporacje... , które mają swoją siedzibę w jednym kraju, lecz które również działają i żyją na podstawie praw i zwyczajów innego kraju”⁴. Bardzo prosta definicja została przyjęta przez ekonomistów, którzy zdefiniowali korporację wielonarodową (MNE) jako jakąkolwiek korporację, która posiada (w całości lub w części), kontroluje i zarządza przychodem generowanym przez aktywa w więcej niż jednym kraju⁵.

Warto zauważyć również, że „termin przedsiębiorstwo (ang. enterprise) jest bardziej preferowany niż termin korporacja (ang. corporation), jako że termin korporacja zawęży przedmiot badań do zarejestrowanych jednostek gospodarczych oraz grup mających osobowość prawną opartych wyłącznie na relacjach „matka-córka”⁶.

Pierwotnie w systemie ONZ stosowano termin korporacja wielonarodowa (MNC) w znaczeniu „firmy, która posiada lub kontroluje produkcję lub dostarczanie usług poza krajem gdzie ma swoją siedzibę. Takimi przedsiębiorstwami nie są tylko podmioty zarejestrowane (ang. incorporated), czy prywatne (ang. private); mogą nimi również być spółdzielnie (ang. cooperative) oraz jednostki państwowe”⁷.

Jednakże, podczas dyskusji dotyczącej raportu na 57 Sesji ECOSOC w 1974 roku postanowiono, iż używanie terminu korporacja transnarodowa (TNC) jest bardziej

² J. Symonides, *Odpowiedzialność Korporacji Wielonarodowych za Przestrzeganie i Promocję Praw Człowieka*, w: *Globalizacja a Stosunki Międzynarodowe*, red. E. Haliżak, R. Kuźniar, J. Symonides, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz, 2004 r.

³ P. T. Muchliński, *Multinational Enterprises and the Law*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

⁴ *Ibid.*, s. 5.

⁵ *Ibid.*, s. 5.

⁶ *Ibid.*, s. 5.

⁷ Report of the UN Group of Eminent Persons, *The Impact of Multinational Corporations on Development and on International Relations*, UN Doc E/5500/add 1 (Part I) 24 May 1974 reproduced in 13 ILM 715-66 (1974).

odpowiednie⁸. Jako rezultat tej decyzji, w systemie ONZ używa się terminu korporacja transnarodowa (TNC) zamiast korporacji wielonarodowej (MNC)⁹. Lecz ta zmiana nazewnictwa nie została automatycznie przejęta przez inne organizacje i instytucje. Na przykład, organizacja OECD czy MOP stosuje termin korporacja wielonarodowa (MNE).

Zgodnie z Wytocznymi OECD dla Przedsiębiorstw Wielonarodowych¹⁰, pod pojęciem przedsiębiorstwa wielonarodowego (MNE) rozumie się „przedsiębiorstwa, mające siedzibę na terytorium więcej niż jednego państwa i powiązane ze sobą w sposób umożliwiający koordynowanie ich działań w różnoraki sposób. Chociaż pozycja jednego, bądź więcej niż jednego podmiotu umożliwia mu wywieranie znacznego wpływu na działalność innych podmiotów, stopień autonomii poszczególnych podmiotów w obrębie przedsiębiorstwa wielonarodowego może być różny dla różnych przedsiębiorstw wielonarodowych. Mogą one stanowić własność prywatną, państwową lub mieszaną”¹¹.

Zgodnie z Trójstronną Deklaracją Zasad Dotyczących Przedsiębiorstw Wielonarodowych i Polityki Społecznej¹² Międzynarodowej Organizacji Pracy „przedsiębiorstwa wielonarodowe obejmują przedsiębiorstwa, niezależnie od tego czy są one własnością publiczną, mieszaną lub prywatną, które posiadają lub kontrolują produkcję, dystrybucję, usługi lub inne udogodnienia - poza krajem, który jest ich siedzibą. Stopień autonomii jednostek w ramach przedsiębiorstw wielonarodowych wobec siebie jest różny w różnych przedsiębiorstwach, w zależności od charakteru powiązań między tymi jednostkami i dziedzinami ich działalności oraz ze względu na dużą różnorodność form własności, rozmiar, charakter i miejsca działalności tych przedsiębiorstw. O ile nie zostało określone inaczej, termin „przedsiębiorstwo wielonarodowe” jest używany w niniejszej Deklaracji dla oznaczenia różnych jednostek (spółki handlowe macierzyste lub miejscowe jednostki, albo obydwie lub też cała organizacja), zgodnie z podziałem między nimi odpowiedzialności, w oczekiwaniu, że będą one współpracować i pomagać sobie wzajemnie, o ile to będzie potrzebne, aby ułatwić przestrzeganie zasad ustanowionych w tej Deklaracji”¹³.

Zgodnie z Normami dotyczącymi Odpowiedzialności Korporacji Transnarodowych i Innych Firm w odniesieniu do Praw Człowieka¹⁴ termin korporacja transnarodowa „odnosi się do firmy działającej w więcej niż jednym kraju lub w sieci firm działających w dwóch lub więcej krajach - bez względu na formę prawną działalności, niezależnie

⁸ Więcej w książce: P. Muchlinski, *op. cit.*

⁹ Na przykład: UN Commission on Transnational Corporations or Norms on the Responsibility of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights.

¹⁰ OECD Guidelines for Multinational Enterprises: Text, Commentary and Clarifications. DAFFE/IME/WPG (2000) 15/FINAL. [Online: [http://www.oilis.oecd.org/oilis/2000doc.nsf/LinkTo/daffe-ime-wpg\(2000\)15-final](http://www.oilis.oecd.org/oilis/2000doc.nsf/LinkTo/daffe-ime-wpg(2000)15-final)].

[Polska wersja dostępna na: <http://www.paiz.gov.pl/index/?id=ffd52f3c7e12435a724a8f30fddadd9c>].

¹¹ *Ibid.*, Wytoczne, Koncepcje i Zasady, pkt. 3.

¹² Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy (1977), adopted by the Governing Body of the International Labour Office at its 204th Session (Geneva, November 1977), 17 I.L.M. 422, para. 6 (1978). Polska wersja Międzynarodowa Organizacja Pracy, Trójstronna Deklaracja Zasad Dotyczących Przedsiębiorstw Wielonarodowych I Polityki Społecznej, przyjęta przez Radę Administracyjną Międzynarodowego Biura Pracy podczas 204 sesji (Genewa, listopad 1977 r.), poprawiona podczas 279. sesji (Genewa, listopad 2000). [Dostępne na stronie: <http://www.mop.pl/html/index1.html>].

¹³ Tripartite Declaration, para. 6.

¹⁴ Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2 (2003).

od tego czy prowadzą działalność w państwie-siedzibie firmy lub w innym państwie oraz niezależnie od faktu, czy działalność swoją prowadzą samodzielnie czy kolektywnie”¹⁵.

Aby podkreślić różnice pomiędzy korporacjami wielonarodowymi a firmami krajowymi, należy wymienić następujące różnicujące je cechy:

- zdolność do umieszczania urządzeń produkcyjnych poza granicami kraju,
- zdolność do wykorzystywani lokalnych zasobów,
- zdolność do prowadzenia transgranicznego handlu zasobami pomiędzy filiami,
- zdolność do wykorzystywania swojego know-how na rynkach zagranicznych bez utraty kontroli nad nim,
- zdolność do organizacji globalnej struktury zarządzającej firmy zgodnie z najbardziej odpowiadającymi sposobami podziału wykonywania zarządu.

Te cechy pozwalają korporacjom wielonarodowym na oddziaływanie na międzynarodowe rozmieszczenie swoich źródeł produkcji, tworząc tym samym specyficzne problemy w rozwoju gospodarczym państw, w których działają¹⁶.

Warto zauważyć, iż nie ma jednej, powszechnie przyjętej definicji korporacji wielonarodowej. Każda z definicji wyjaśnia pojęcie z innego punktu widzenia, np. z ekonomicznego. Dla celów tej pracy, należy przyjąć definicję o jak najszerszym zakresie pojęciowym. Dlatego też w niniejszej pracy, jeżeli mowa jest o korporacji czy przedsiębiorstwie wielonarodowym, należy przez to rozumieć, zgodnie z definicją profesora S. Deva: „firmę w jakiegokolwiek formie prawnej, która posiada, kontroluje czy zarządza działaniami, sama lub w porozumieniu z innymi firmami, w dwóch lub więcej krajach”¹⁷.

Dla potrzeb niniejszego artykułu, terminy przedsiębiorstwo wielonarodowe (MNE), korporacja transnarodowa (TNC) czy międzynarodowa korporacja (MNC), pamiętając o drobnych różnicach znaczeniowych przedstawionych powyżej, uznać należy za synonimy. Nie ma znaczenia, która nazwa zostanie użyta, gdyż nie zmienia to charakteru korporacji jako jednostki prawnej. Co więcej, opisując obowiązki korporacji wielonarodowych należy pamiętać, iż korporacje wielonarodowe nie mogą być dyskryminowane i jednakowe obowiązki ciążyć będą również na firmach krajowych¹⁸.

2.2. Fazy rozwoju korporacji wielonarodowych

Trudno jest wskazać konkretną datę założenia pierwszej korporacji wielonarodowej. Również, przy określaniu tej daty, należy zdecydować czy brać pod uwagę korporacje wielonarodowe w znaczeniu dzisiejszym, czy pierwotne formy korporacji, które można dziś uznać za poprzednika dzisiejszych korporacji wielonarodowych. Niektórzy naukowcy uważają, iż historia korporacji wielonarodowych zaczyna się w XVI i XVII wieku, wraz z wielkimi europejskimi kompaniami kolonialnymi¹⁹. Jednak większość ekonomistów i historyków biznesu umiejscawia utworzenie się współczesnej formy korporacji wielonarodowej w drugiej połowie XIX wieku²⁰. Rozwój korporacji wielonarodowych został podzielony przez

---

¹⁵ *Ibid.*, para. 20.

¹⁶ P. Muchlinski, *op. cit.*

¹⁷ S. Deva, “Human Rights Violations by Multinational Corporations and International Law: Where from Here?”, in *Connecticut Journal of International Law*, Vol. 19, No. 1 (2003-2004), s. 6.

¹⁸ A. Clapham, *Human Rights Obligations of Non-State Actors*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2006, s. 201.

¹⁹ P. Muchliński, *op. cit.*, s. 8.

²⁰ *Ibid.*, s. 9.

profesora P. Muchlińskiego na cztery okresy. Każdy z tych okresów będzie omówiony osobno.

2.2.1. Okres pierwszy, lata: 1850-1914

Pierwszy okres charakteryzuje się dominacją inwestycji brytyjskich. Brytyjskie korporacje były zakładane i miały siedzibę na terenie Wielkiej Brytanii, a zarząd był narodowości brytyjskiej. Nadzorowały one działania i kapitał umiejscowiony za granicą. Brytyjskie korporacje inwestowały głównie w przemysł kolejowy, wydobywczy, drewniany i fermowy²¹ na terenie Stanów Zjednoczonych, Kanady, Australii i Argentyny. Pod koniec XIX wieku, zaczęły powstawać korporacje również w innych krajach europejskich, takich jak Cesarstwo Niemieckie (głównie branża chemiczna, sztuczne tkaniny, elektryka), Szwecja (np. firma Nobla), czy Holandia (firma Phillips). Pierwsza korporacja ze Stanów Zjednoczonych została założona w Wielkiej Brytanii w 1852 roku przez słynnego Samuela Colta. Jednakże nie była udanym przedsięwzięciem, gdyż już w roku 1857 Colt został zmuszony do sprzedaży swojej fabryki. Dlatego też za pierwszą amerykańską korporację wielonarodową, która odniosła sukces, uznaje się American Singer Sewing Machine Company²².

Pod koniec wieku XIX-ego można zauważyć gwałtowną ekspansję korporacji amerykańskich, szczególnie w zakresie produkcji metalowej, telegraficznej, telefonicznej, gramofonów, żarówek, hamulców kolejowych, chemikaliów, olei, samochodów i wyposażenia biur²³. Ciągłe jednak w tym okresie suma inwestycji w Stanach Zjednoczonych przewyższa sumę inwestycji firm amerykańskich za granicą. Aż do 1914 roku, charakterystyka inwestycji zagranicznych²⁴ kształtuje się w ten sposób, iż kraje z Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej produkują i zapewniają żywność i surowce na potrzeby rosnącej liczby populacji i rosnące potrzeby manufaktur w Ameryce Północnej i Europie.

2.2.2. Okres drugi, lata: 1918-1939

Podczas drugiego okresu można zaobserwować kontynuację rozwoju korporacji wielonarodowych, jednak już nie w tak dynamicznym tempie, jak w pierwszym okresie. Wytłumaczyć można to przez następujące czynniki²⁵:

1. Efekt powojenny, niestabilność w światowej ekonomii, wysokie bariery taryfowe, nacjonalistyczna polityka ekonomiczna i w końcu upadek międzynarodowego rynku pod koniec 1920-tych lat, który prowadził bezpośrednio do Wielkiej Depresji w latach 1930-tych.
2. Polityczne zawirowania i niepewność utrudniały lub wręcz uniemożliwiały inwestowanie w pewnych regionach świata, takich jak były Cesarstwo Austro-Węgierskie, czy Imperium Tureckie. Rewolucja bolszewicka również utrudniła inwestycje w Związku Radzieckim, gdzie po dojściu Stalina do władzy, zamknięto cały region dla inwestycji zagranicznych.

---

²¹ *Ibid.*, s. 10.

²² *Ibid.*, s. 11.

²³ *Ibid.*, s. 11.

²⁴ Aby przeczytać więcej o FDI zob.: M. Sornarajah, *The International Law on Foreign Investment*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2007. S. D. Cohen, *Multinational Corporations and Foreign Direct Investments, Avoiding Simplicity, Embracing Complicity*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

²⁵ Por. P. Muchliński, *op. cit.*, s. 12.

3. Rosnąca nacjonalistyczna polityka, również w ekonomii, w faszystowskiej Rzeszy Niemieckiej i Włoszech znacząco wpłynęła na ograniczenie inwestycji zagranicznych w tych krajach.

Drugi okres charakteryzuje się większą integracją firm tej samej narodowości, które później zakładają międzynarodowe kartele z przedstawicielami konkurencji z innych krajów²⁶. To zjawisko zaobserwowano wśród korporacji europejskich, w przemyśle elektryczno-technicznym, stalowym, olejowym i w produkcji sztucznego jedwabiu. Amerykańskie korporacje miały jednak większe problemy z kartelizacją, w związku z prawem antytrustowym w Stanach Zjednoczonych, jak i w związku ze znaczną odległością dzielącą je od potencjalnych partnerów z Europy. Mimo tego powstało kilka karteli, między innymi w 1928 roku pomiędzy firmą Shell (angielsko-perska) a Standard Oil of New Jersey (amerykańska) lub w 1933 roku pomiędzy firmami ze Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Chin, Polski i Austrii - Second International Steel Cartel.

W tym okresie można zaobserwować podział rynku światowego na strefy wpływów największych światowych graczy. Dla korporacji z Ameryki najważniejsze były regiony Ameryki Łacińskiej i Kanady. Korporacje brytyjskie przeważnie inwestowały w Australii, Południowej Afryce i w Indiach, natomiast korporacje europejskie kontynuowały inwestycje w Europie.

2.2.3. Okres trzeci, lata: 1945-1990

Podczas trzeciego okresu należy wyróżnić dwa podokresy.

2.2.3.1. Podokres dominacji amerykańskiej, lata: 1945-1960

Druga Wojna Światowa spowodowała zmianę układu sił korporacji wielonarodowych. Europejskie korporacje ucierpiały znacznie nie tylko z powodu zniszczeń spowodowanych bezpośrednio działaniami wojennymi, ale także w związku z licznymi wywłaszczeniami kapitału zagranicznego, nacjonalizacją czy sprzedażą bezpośrednio po wojnie. Oszacowano, iż więcej niż 40 procent brytyjskiego kapitału zagranicznego zostało utraconych podczas, jak i po wojnie²⁷.

Na wzrost znaczenia amerykańskich korporacji wielonarodowych, następujące czynniki miały wpływ:

1. Amerykańskie korporacje nie ucierpiały podczas działań wojennych w takim stopniu jak korporacje innych krajów. Wiele z nich osiągnęło olbrzymie zyski w związku z rozwojem przemysłu wojennego czy produkcją dla krajów, które same nie były w stanie wytworzyć produktów im potrzebnych.
2. Plan Marshalla (The Marshall Aid (1948)) otworzył nowe możliwości do inwestowania dla amerykańskich bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Europie.
3. Nowy międzynarodowy system finansowy, oparty na International Monetary Fund (IMF), World Bank (IBRD) i General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) zapewnił dominację amerykańskiej waluty w międzynarodowych relacjach gospodarczych.
4. Rząd Stanów Zjednoczonych rozpoczął politykę, aby promować inwestycje zagraniczne, na przykład znosząc niekorzystne dla FDI koncesje podatkowe.
5. Rozwój nowych technologii ułatwił firmom komunikację i kontrolę ze swoimi filiami na całym świecie.

---

²⁶ *Ibid.*, s. 13.

²⁷ *Ibid.*, s. 15.

Szacuje się, że w 1960 roku amerykańskie inwestycje zagraniczne opiewały na kwotę 32.8 miliarda dolarów, co stanowiło 49.2 procenta światowych inwestycji zagranicznych. Dla porównania, brytyjskie inwestycje zagraniczne to 10.8 miliarda dolarów (16.2% światowych inwestycji zagranicznych), francuskie to 4.1 miliarda dolarów (6.1% światowych inwestycji zagranicznych), niemieckie to już tylko 1.2% światowych inwestycji zagranicznych a japońskie to zaledwie 0.7% światowych inwestycji zagranicznych²⁸.

Na początku lat pięćdziesiątych można zaobserwować rosnące znaczenie przedsiębiorstw z takich krajów jak Niemcy (Bayer, Hoechst, Siemens, AEG, Daimler-Benz), Włochy (Fiat, Olivetti) czy Francja.

Ten podokres można scharakteryzować zmianą charakteru inwestycji zagranicznych. Wcześniejsze inwestycje w krajach mało rozwiniętych w surowce i żywność, zastępowane są inwestycjami w dziedziny zaawansowanych technologii w krajach bardziej zindustrializowanych.

2.2.3.2. Podokres powrotu do międzynarodowej konkurencji, lata: 1960-1990

Znaczenie i rola amerykańskich korporacji w tym podokresie ulega znaczącemu osłabieniu. Przedsiębiorstwa z Europy zdążyły już odbudować swą pozycję po stratach związanych z drugą wojną światową i rozpoczynają szeroki program inwestycyjny poza Europą. Dla amerykańskich korporacji bardziej korzystne staje się inwestowanie na krajowym rynku niż za granicą. Stany Zjednoczone, z kraju który najwięcej inwestuje za granicą, w tym podokresie stają się krajem, który najwięcej przyjmuje inwestycji zagranicznych²⁹. Inwestowanie w Stanach Zjednoczonych stało się relatywnie tańsze od 1985 roku, w związku z szybką deprecjacją dolara³⁰. Istotne dla tego podokresu są również następujące zjawiska:

1. Wyłonienie się Japonii jako istotnego inwestora zagranicznego.
2. Pogorszenie się możliwości inwestowania w krajach rozwijających się, w związku z popularną nacjonalizacją bogactw naturalnych i przemysłu z nimi związanego.
3. Pojawienie się nowych możliwości inwestowania na rynkach dotychczas zamkniętych dla inwestycji zagranicznych, takich jak rynki byłych państw socjalistycznych w wschodniej Europie, Chin, czy byłego Związku Radzieckiego.

2.2.4. Okres czwarty, od 1990 roku

Ten okres, trwający aż do dziś, charakteryzuje się dużą dynamiką zmian. Bardzo trudno scharakteryzować okres trwający, a najważniejsze zdarzenia wpływające na jego charakter to:

1. Ustanowienie Światowej Organizacji Handlu (WTO).
2. Zmiana charakteru inwestycji zagranicznych. Wzrost znaczenia inwestycji w sferze usług przy jednoczesnym ograniczaniu inwestycji w produkcję surowców.
3. Gwałtownie rosnąca rola Chin.
4. Pojawienie się nowych ekonomicznych potęg, takich jak Brazylia, Rosja, Indie i Chiny (określane jako BRIC's).
5. Globalny łańcuch produkcji, który w większości odbywa się w ramach jednej korporacji wielonarodowej lub w ramach korporacji i jej filii.

²⁸ P. Muchliński, *op. cit.*, s. 17.

²⁹ *Ibid.*, s. 19.

³⁰ *Ibid.*, s. 20.

Raport w sprawie Inwestycji Światowych 2007³¹ przedstawia dane, iż dzisiaj wśród krajów rozwiniętych Stany Zjednoczone odzyskały pozycję lidera, jako państwo przyjmujące najwięcej inwestycji zagranicznych. Na drugim miejscu uplasowała się Wielka Brytania, przed Francją. Wśród krajów rozwijających się oczywiście najwięcej inwestuje się w Chinach, Hong Kongu (Chiny) i Singapurze. Również warto zauważyć, że aż 84% inwestycji płynie z krajów rozwiniętych.

3. Odpowiedzialności korporacji wielonarodowych za naruszenia praw człowieka - państwo w państwie czy państwo ponad państwem

Odpowiedzialność korporacji wielonarodowych jest dzisiaj bardzo popularnym tematem. W literaturze anglojęzycznej pojawia się bardzo dużo artykułów i książek i jest to częsty temat konferencji i sympozjów. Jednak aby prawidłowo zrozumieć ten temat, należy zastanowić się, dlaczego korporacje są ostatnio na celowniku wielu organizacji pozarządowych i obrońców praw człowieka. Profesor Ratner tłumaczy to zjawisko następującymi czterema czynnikami³²:

1. Drastyczny wzrost inwestycji zagranicznych w krajach rozwijających się.
2. Siła ekonomiczna korporacji często przewyższa siłę ekonomiczną państwa otrzymującego inwestycję.
3. Rozwój telekomunikacji umożliwił monitorowanie działania korporacji wielonarodowych nawet w najdalszych zakątkach świata. Również wskutek rozwoju internetu, wzrosła możliwość organizacji pozarządowych do informowania opinii publicznej o naruszeniach dokonywanych przez korporacje.
4. Państwa są bardziej otwarte na inwestycje zagraniczne, w związku z działalnością WTO i IMF.

Aby omówić możliwości pociągnięcia korporacji wielonarodowych do odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka, należy najpierw rozważyć czy korporacje mogą być odpowiedzialne za prawa człowieka. Tradycyjnie, korporacje wielonarodowe nie miały żadnych zobowiązań wobec praw człowieka. Co więcej, korporacje miały tylko jedno najważniejsze zobowiązanie, wobec swoich udziałowców do osiągnięcia zysku. To zobowiązanie, bez wątplenia będące sensem istnienia korporacji jest niezmiernie ważne, jednak nie może zostać uznane za jedyne zobowiązanie korporacji. Osiąganie zysków, nie może usprawiedliwiać wszelkich działań korporacji, a przede wszystkim nie może usprawiedliwiać działań niezgodnych z prawem. W swej działalności korporacja również musi respektować prawa np. dotyczące środowiska. Najważniejsze jest pytanie, czy również prawa wiążące korporację rozciągają się na prawa człowieka i czy dotyczą tylko pracowników korporacji czy wszystkich ludzi, których działanie korporacji może dotykać.

Korporacje wielonarodowe odgrywają istotną rolę w dzisiejszym świecie. Buty które kupujemy, woda którą pijemy, energia z której korzystamy – prawie wszystko ma związek z korporacjami wielonarodowymi, Zostało wyprodukowane, sprowadzone, reklamowane przez korporację wielonarodową. Poniżej przedstawione

---

³¹ United Nations Conference on Trade and Development, *The World Investment Report 2007, Transnational Corporations, Extractive Industries and Development*, United Nations, New York and Geneva, 2007.

³² S. R. Ratner, "Corporations and Human Rights: A Theory of Legal Responsibility", in *Yale Law Journal*, Vol. 111, No. 443 (2001-2002), s. 462.

są fakty z Corporate Watch Report (2000)³³ i tabela porównująca dochód korporacji z PKB państw, aby zilustrować ogromny wpływ korporacji wielonarodowych na życie codzienne każdego człowieka.

„Ze stu największych potęg ekonomicznych na świecie, aż 51 są korporacjami wielonarodowymi (ang. global corporation) a tylko 49 to państwa. Suma obrotów największych dwustu korporacji znacznie przewyższa 25% światowej aktywności gospodarczej. Jedna-trzecia całego światowego handlu stanowi transakcje pomiędzy jednostkami tej samej wielonarodowej korporacji. Dwieście największych korporacji na świecie kontroluje dziś ponad 25% światowej działalności gospodarczej, przy czym większość z nich jest większą niż wiele gospodarek krajowych. Philip Morris jest większy niż Nowa Zelandia, i działa w ponad stu siedemdziesięciu krajach. Zamiast tworzyć zintegrowaną globalną wioskę, przedsiębiorstwa omijają sieci produkcji, konsumpcji czy finansowe i generują zysk jedynie dla jednej-trzeciej światowej populacji. Dwie-trzecie populacji (w tym 20% państw bogatych i 80% państw biednych) jest zostawionych poza, marginalizowanych lub bezpośrednio krzywdzonych przez taki układ podziału generowania zysku. Wal-Mart, dwunasta największa korporacja, jest większa niż 161 krajów, włączając Izrael, Polskę czy Grecję. Mitsubishi jest większe niż czwarte co do wielkości populacji państwo świata, Indonezja. General Motors jest większy niż Dania. Ford jest większy niż Południowa Afryka, a Toyota jest większa niż Norwegia”³⁴.

Tabela nr. 1. Dochód korporacji a Produkt Krajowy Brutto: Wybrane korporacje i państwa³⁵.

Miejsce	Korporacja (w nawiasie kraj pochodzenia)	Dochód w miliardach dolarów (na rok 1998)	Państwo (według średniego PKB)
1	General Motors (USA)	161.3	Dania/Tajlandia
10	Toyota (Japonia)	99.7	Portugalia/Malezja
20	Nissho Iwai (Japonia)	67.7	Nowa Zelandia
30	AT&T (Japonia)	53.5	Republika Czeska
40	Mobil (USA)	47.6	Algeria
50	Sears Roebuck	41.3	Bangladesz
60	NEC (Japonia)	37.2	Zjednoczone Emiraty Arabskie
70	Suez Lyonnaise des Eaux	34.8	Rumunia
80	Hypo Vereinsbank (Niemcy)	31.8	Maroko
90	Tomen (Japonia)	30.9	Kuwejt
100	Motorola (USA)	29.4	Kuwejt
150	Walt Disney (USA)	22.9	Białoruś

³³ S. Anderson and J. Cavanagh, “Top 200: The Rise of Global Corporate Power, Corporate Watch, 2000”, in *Global Policy Forum*.

[Dostępne na stronie: <http://www.globalpolicy.org/soecon/tncs/top200.htm>].

³⁴ *Ibid.*

³⁵ C. Wells and J. Elais, “Catching the Conscience of the King: Corporate Players on the International Stage”, in *Non-State Actors and Human Rights*, ed. by P. Alston, Oxford University Press, Oxford, 2006, s. 148.

200	Japan Postal Service (Japonia)	18.8	Tunezja
250	Albertson's (USA)	16.0	Sri Lanka
300	Taisei (Japonia)	13.8	Liban
350	Goodyear Tyre & Rubber (USA)	12.6	Oman
400	Fuji Photo Film (Japonia)	11.2	Salwador
450	CSX (USA)	9.9	Bułgaria
500	Northrop Grumman (USA)	8.9	Zimbabwe

Niezaprzeczalnym faktem jest, iż korporacje wielonarodowe stały się tak potężnym ekonomicznym graczem, że są ekonomicznie silniejsze od gospodarek wielu krajów. Mają również możliwość wpływania na politykę międzynarodową. Profesor Ratner przedstawił trzy argumenty, dlaczego odpowiedzialność korporacji nie powinna być wyłącznie odpowiedzialnością pośrednią, wymagającą ustanowienia odpowiedzialności państwa, a powinna wznieść się ponad odpowiedzialność państwa³⁶.

1. Mniej rozwinięte kraje oczekujące na inwestycje zagraniczne, mogą nie zwracać uwagi na monitorowanie działalności korporacji na terenie własnego kraju, nie mając do tego chęci jak i środków ekonomicznych.
2. Rząd może wykorzystać korporację do popełnienia naruszeń praw człowieka.
3. Korporacje wielonarodowe, mające tak olbrzymią siłę ekonomiczną i działające w wielu krajach, czasem stają się bardzo niezależne od władzy w kraju inwestowania.

Dla krajów rozwijających się, inwestycje zagraniczne są tak istotnym elementem gospodarki narodowej, że czasem aby ułatwić inwestycję korporacji, same mogą doprowadzić do naruszeń praw człowieka. Kraje często, pomimo podmiotowości w prawie międzynarodowym i suwerenności, które powinny mieć przewagę nad korporacjami, stają wobec nich w pozycji petenta. Wielkie korporacje, mające możliwość łatwego przenoszenia swojego kapitału z kraju do kraju (w którym uzyskują one najwięcej przywilejów) stają naprzeciw krajom, których gospodarki są zależne od inwestycji zagranicznych (i bardzo często bez kapitału zagranicznego kraje te nie są w stanie eksploatować własnych bogactw naturalnych). „Stało się jasne, że siła korporacji wielonarodowych może zdominować/przyćmić biedne kraje desperacko szukające kapitału zagranicznego”³⁷. Rząd filipiński reklamował się w 1995 roku w następujący sposób: „Aby zachęcić takie firmy jak Wasza... ścinaliśmy góry, wykarczowaliśmy dżungle, zasypaliśmy bagna, przesunęliśmy rzeki, przenieśliśmy miasta... , wszystko, aby ułatwić Wam inwestowanie tutaj”³⁸.

Ta reklama niestety ukazuje podejście wielu rządów krajów rozwijających się, których ekonomie zależą od decyzji zarządu korporacji czy inwestować w danym kraju czy nie. Zaobserwowany został efekt „wyścigu do dna” (ang. race to the bottom), znany głównie w zakresie praw pracowniczych, kiedy inwestor przenosi inwestycje do kraju, który zaoferuje najniższe standardy ochrony pracowników, a tym

³⁶ Argumenty za S. R. Ratner, *op. cit.*, s. 462.

³⁷ J. Dine, *Companies, International Trade and Human Rights*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s. 72.

³⁸ *Ibid.*, s. 72.

samym najniższe koszty produkcji³⁹. Najbardziej dramatycznym przykładem działań rządów w stosunku do korporacji wielonarodowych jest sytuacja, w której rząd de facto przekazuje część terytorium korporacji, w żaden sposób nie kontroluje dokonywanych tam czynów i nie zwraca uwagi na możliwe naruszenia praw człowieka⁴⁰.

Niestety, przedstawione powyżej informacje świadczące o olbrzymich możliwościach wykorzystywania swojej pozycji przez korporacje transnarodowe znalazły odbicie w faktycznych naruszeniach praw człowieka przez korporacje. Można stwierdzić, że przedstawiona powyżej sytuacja stwarza wybitnie dogodne warunki do naruszeń praw człowieka. Należy również zauważyć olbrzymi problem korupcji w krajach rozwijających się i fakt, że korporacje „nie wahały się, aby stosować łapówki w celu zabezpieczenia swoich interesów”⁴¹.

3.1. Przykłady naruszeń praw człowieka

3.1.1. Sprawa pracy przymusowej i innych naruszeń praw człowieka w Związku Myanmar/Birma⁴² przez Unocal (dzisiejszy Chevron)

W 1992 roku francuski koncern paliwowy Total S.A. uzyskał od Birmy koncesję na produkcję, transport i sprzedaż gazu ziemnego zlokalizowanego na terenie Yadana Field⁴³. W celu realizacji przedsięwzięcia francuska firma utworzyła kilka „spółek-córek”. W 1992 roku Unocal International Corporation (filia Union Oil Company of California) uzyskał 28% udziałów w inwestycji od Total S.A. Także Unocal ustanowił liczne „firmy-córki”. Dla potrzeb tej pracy, aby nie poruszać problemu udziałów pomiędzy licznymi firmami-córkami ilekroć mowa o korporacji Unocal, rozumieć należy także wszystkie firmy subsydiarne takie jak: Unocal International Pipeline Corporation.; Unocal Global Ventures, Ltd.; Unocal Myanmar Offshore Company.

Bez wątpienia, Unocal wiedział, że służby wojskowe Birmy (Myanmar Military) zapewniają ochronę, jak również inne usługi dla Inwestycji. Korporacje faktycznie wynajęły siły birmańskie, aby te zapewniły ochronę dla Inwestycji. W 1995 roku siły birmańskie (Myanmar Military) zmusiły mieszkańców z okolic Tenasserim pod groźbą przemocy, aby mieszkańcy pracowali jako tragarze dla Inwestycji. Niestety, nie było to jedyne naruszenie praw człowieka. Mieszkańca wsi, którzy próbował uciec

³⁹ S. Chesterman, “Oil and Water: Regulating the Behavior of Multinational Corporations Through Law”, in *New York University Journal of International Law and Politics*, Vol. 36 (2004), s. 307-329, s. 311. Dostępne w bazie SSRN. [Online: <http://ssrn.com/abstract=969592>].

⁴⁰ Przykładem takiego zachowania jest sprawa Freeport-McMoRan & Gold Inc. firmy działającej na terenie ludów autochtonicznych w Papua czy sprawa firmy Texaco w Kolumbii więcej na ten temat S. R. Ratner, *op.cit.*, przypis 58.

⁴¹ S. Deva, “Sustainable Good Governance and Corporations: An Analysis of Asymmetries”, in *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 18 (2006), s. 707-750, s. 724.

⁴² Wszystkie fakty zaczerpnięte ze sprawy John Roe III; John Roe VII; John Roe VIII; *John Roe X v. Unocal Corporation*; Union Oil Company of California, U.S. Court of Appeals from the Ninth Circuit, Filed September 18, 2002. Więcej informacji w artykułach: V.T. Thamilaran, “Human Rights and Democracy: the Experience in Myanmar”, in *Sri Lanka Journal of International Law*, Vol. 8 (1996), s. 205. J. Sarkin, “Examining the Competing Constitutional Processes in Burma/Myanmar from a Comparative and International Democratic and Human Rights Perspective”, in *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law*, Vol. 2, No. 2 (2001), s. 42-68. Human Rights Issues in United States Foreign Policy, “Human Rights Abuses in Myanmar: the Need for a Stronger United States Response”, in *Harvard Human Rights Journal*, Vol. 4 (1991), s. 117. Supervising Labour Standards and Human Rights: “The Case of Forced Labour in Myanmar”, in *International Labour Review*, Vol. 137, No. 3 (1998).

⁴³ Działania te zwane dalej będą Inwestycją.

zastrzelono, a jego żonę i dziecko wrzucono do ognia, który spowodował śmierć dziecka i ciężkie poparzenia jego matki. Tubylcy, którzy odmówili pracy dla Inwestycji zostali również zastrzeleni, a kobiety podczas pracy były gwałcone.

Nawet, jeśli owe czyny nie byłyby popełnione przez personel Unocalu, korporacja Unocal odegrała kluczową rolę w tych naruszeniach praw człowieka. Korporacja wiedziała, że Birma ma długą i powszechnie znaną historię kraju stosującego pracę przymusową wobec własnych obywateli. Unocal, zgodnie z wcześniejszymi konsultacjami, został poinformowany, że praca przymusowa może być stosowana przez siły wojskowe w Birmie. Liczne dowody świadczą, że Unocal wiedział o naruszeniach praw człowieka. Na przykład, 4 stycznia 1995 roku, prezes firmy Unocal wydał oświadczenie, że możliwe jest stosowanie przez siły birmańskie pracy przymusowej, w związku z wykonywaniem Inwestycji. Również w 1995 roku, firma Unocal została zaalarmowana przez organizację Amnesty International, iż istnieje duże prawdopodobieństwo, że siły birmańskie stosują pracę przymusową w związku z realizacją Inwestycji. Również bardzo istotnym faktem jest, iż Unocal uzyskał znaczącą korzyść materialną w związku z naruszeniami praw człowieka. W 1996 roku firma Unocal, po znacznych naciskach organizacji pozarządowych przyznała, iż podczas Inwestycji doszło do naruszeń praw człowieka i stosowania pracy przymusowej. Zapewniono również, iż zostaną wypłacone odpowiednie odszkodowania. Jednakże, po tym oświadczeniu korporacja odmówiła wypłaty odszkodowań i znów zaczęła twierdzić, iż nie doszło do żadnych naruszeń praw człowieka, za które mogłaby być ona odpowiedzialna.

3.1.2. *Naruszenia praw człowieka związane z eksploatacją i produkcją ropy naftowej w delcie Nigru*

Nigeria jest największym wydobywcą i producentem ropy naftowej w Afryce. Przemysł naftowy jest w Nigerii najważniejszy, generuje olbrzymie dochody i od niego zależna jest gospodarka Nigerii. Takie korporacje, jak: Shell, Chevron, Mobile, Elf i Agip działają w Nigerii, na zasadzie kooperacji (ang. joint-venture)⁴⁴ z rządem Nigerii. Jednakże do mieszkańców regionów, na których terenie dokonuje się wydobycia ropy naftowej (Delta Nigru) trafia nikły procent z ogromnego zysku generowanego przez wydobycie ropy. „Kraj boryka się z problemem dystrybucji zysku. W sytuacji, gdy dochód z przemysłu naftowego szacowany jest na 83% całego dochodu państwa, zdaje się, iż cały zysk z wydobycia i handlu ropą naftową zostaje w rękach elity rządzącej”⁴⁵.

Ludność Nigerii cierpi z powodu licznych plam ropy i zanieczyszczonej przez ropę wody. Od tych zjawisk głównie cierpią regiony produkcji ropy naftowej. Według Raportu organizacji Human Rights Watch⁴⁶, odszkodowania za zanieczyszczenia są nieproporcjonalnie niskie lub niewypłacane, a w związku z kulejącym systemem sądowym Nigerii, nie ma skutecznego środka dla dotkniętych zanieczyszczeniami społeczności. Działające korporacje, przy biernej postawie rządu, nie zwracają

⁴⁴ Przetłumaczenie terminu joint venture jest niemożliwe na język polski. Zobacz A. Rezmer, *Joint venture – dylemat badacza*, Zeszyty Naukowe Doktorantów, UMK, Nr 1/2007, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.

⁴⁵ L. Wick, “Human Rights Violations in Nigeria: Corporate Malpractice and State Acquiescence in the Oil Producing Deltas on Nigeria”, in *Michigan Studies Journal of International Law*, Vol. 12, No. 63 (2003-2004), s. 65-66.

⁴⁶ *The Price of Oil, Corporate Responsibility and Human Rights Violations in Nigeria’s Oil Producing Communities*; HRW Index No. 1-56432-225-4, January 1999, s. 7.

zbyt mało uwagi na ochronę środowiska i są odpowiedzialne za niszczenie środowiska w Nigerii.

Ten stosunek korporacji i rządu doprowadził do powstania masowego ruchu oporu ze strony lokalnej społeczności wobec produkcji ropy naftowej. Doprowadziło to do bezpośredniej konfrontacji pomiędzy ludnością tubylczą Nigerii, a rządowymi siłami ochrony. Te konfrontacje doprowadziły do licznych naruszeń praw człowieka⁴⁷. Olbrzymi protest, zorganizowany przez organizację „Movement for the Survival of the Ogoni People” (MOSOP) kierowaną przez Ken Saro-Wiwa spowodował bardzo gwałtowną i brutalną reakcję ze strony rządu. Protestujący Nigeryjczycy, w większości przedstawiciele ludu autochtonicznego Ogoni, zostali zatrzymani i pobici przez specjalną jednostkę militarną, utworzoną do tłumienia protestów. W wyniku tych zdarzeń, ponad stu protestujących zostało straconych.

Ken Saro-Wiwa wraz z innymi przywódcami MOSOP, został aresztowany w 1994 roku i po procesie przed trybunałem wojskowym, który naruszał liczne standardy prawa międzynarodowego dotyczącego rzetelnego procesu (ang. due process), został skazany na śmierć i powieszony w styczniu 1995 roku.

Korporacja Shell brała aktywny udział w w/w naruszeniach praw człowieka. Nie budzi wątpliwości, iż pomimo wiedzy o dokonywanych naruszeniach praw człowieka, korporacja w żaden sposób nie reagowała, aby te naruszenia powstrzymać. Co więcej, Shell finansował siły militarne, które tych naruszeń dokonywały. Również w imieniu rządu Nigeryjskiego, Shell dokonywał zakupu broni na wyposażenie tych sił militarnych. Już po egzekucji Ken Saro-Wiwa i innych przywódców MOSOP, personel Shella stosował groźby wobec protestujących, przypominając im co stało się z Ken Saro-Wiwa⁴⁸.

Siły ochrony korporacji również wielokrotnie naruszały prawa człowieka. Za te czyny, korporacje powinny być odpowiedzialne bezpośrednio. Mobile Police, siły ochrony korporacji Mobile, zabiły kilka protestujących osób, których działanie zagrażało produkcji ropy naftowej. W 1998 roku, na platformie należącej do firmy Chevron, siły ochrony sprowadzone na żądanie firmy, zabiły dwie demonstrujące osoby, a wielu innych protestujących samowolnie zatrzymano i pobito.

Przedstawione powyżej naruszenia praw człowieka stanowią jedynie przykład naruszeń praw człowieka w Nigerii⁴⁹.

3.2. Nałożenie odpowiedzialności na korporacje wielonarodowe w prawie międzynarodowym publicznym

Najważniejszą kwestią dotyczącą odpowiedzialności korporacji wielonarodowych w dzisiejszych czasach, już nie jest celowość takiego rozwiązania, ale sposób w jaki można taką odpowiedzialność nałożyć na korporacje. Rozważania dotyczące odpowiedzialności korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym muszą rozróżniać odpowiedzialność MNC o charakterze pośrednim lub bezpośrednim. Poniżej zaprezentowane będą argumenty uzasadniające na gruncie prawa międzynarodowego odpowiedzialność pośrednią korporacji (dokonana zostanie próba określenia granicy odpowiedzialności państwa za naruszenia praw człowieka dokonane przez non-state actors), a następnie argumenty które mogą stanowić uzasadnienie dla odpowiedzialności bezpośredniej. W konkluzji dokonana będzie ocena tych dwóch form odpowiedzialności.

⁴⁷ L. Wick, *op. cit.*, s. 68.

⁴⁸ *The Price of Oil, op. cit.*, s. 14.

⁴⁹ Zobacz: *The Nigeria Delta: No Democratic Dividend*, HRW Report New York, October 22, 2002.

3.2.1. Uzasadnienie odpowiedzialności pośredniej MNC - obowiązki spoczywające na państwach, które można uznać za obowiązki pośrednie jednostek niepaństwowych⁵⁰

Tradycyjnie prawa człowieka chroniły obywateli przed nadużyciami władzy przez organy państwa. Państwo reguluje działania własnych organów i instytucji i jest odpowiedzialne za nadużycia dokonane przez swoich przedstawicieli. Ochrona obywateli państwa przed jednostkami niepaństwowymi takimi jak osoby prywatne, instytucje czy przedsiębiorstwa, należała do sfery kompetencji państwa i była regulowana przez prawo krajowe. Jednakże w dzisiejszych czasach można zaobserwować, że sztywne rozróżnienie pomiędzy działaniami władzy publicznej działaniami jednostek niepaństwowych zaczyna się zacierać⁵¹.

Każde państwo ma obowiązek do poszanowania (ang. duty to respect), do wypełniania (ang. duty to fulfill) i do ochrony praw człowieka (ang. duty to protect)⁵². Obowiązek do poszanowania oznacza, że państwo (i jego organy) musi powstrzymać się przed naruszaniem praw człowieka, np. powstrzymać się przed dyskryminowaniem. Obowiązek do wypełniania praw człowieka oznacza, że państwo musi podjąć pozytywne działania (poprzez odpowiednie organy), aby zapewnić swoim obywatelom korzystanie z tych praw, np. szkolenie sędziów by byli sędziami naprawdę niezależnymi. Obowiązek do ochrony praw człowieka oznacza, że państwo jest zobowiązane do ochrony swoich obywateli powstrzymując jednostki niepaństwowe przed naruszeniami praw obywateli⁵³. Można zauważyć zmianę w prawie międzynarodowym z ograniczonej odpowiedzialności państwa do działań tylko swoich organów w stronę odpowiedzialności rozumianej szeroko, również obejmującej działania jednostek niepaństwowych. Jako przykład tego trendu zostaną przedstawione określone ustępy z konwencji dotyczących praw człowieka.

3.2.2. Przykłady norm traktatowych rozszerzających odpowiedzialność państwa

1. Konwencja W Sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Kobiet⁵⁴ (CEDAW) wymaga od państw, żeby „podejmować wszelkie stosowne kroki, aby likwidować dyskryminację kobiet przez jakiegokolwiek osoby, organizacje i przedsiębiorstwa”⁵⁵. W Zaleceniach Ogólnych napisano, że „zgodnie z ogólną zasadą prawa międzynarodowego jak i z konkretnymi traktatami dotyczącymi praw człowieka, państwa może być odpowiedzialne również za działania podmiotów prywatnych...”⁵⁶.

2. Międzynarodowa Konwencja w Sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Rasowej (ICERD)⁵⁷ w artykule 2 (1) (d) zobowiązuje państwa, że

⁵⁰ Zob. S. Farior, „State Responsibility for Human Rights Abuses by Non-State Actors”, in *American Society of International Law Proceedings*, Vol. 92 (1998), s. 71.

⁵¹ *Beyond Voluntarism, Human Rights and the Developing International Legal Obligations of Companies*, 2002, International Council on Human Rights Policy, Versoix, Switzerland, s. 46. [Dostępne na stronie: http://www.ichrp.org/paper_files/107_p_01.pdf].

⁵² Zgodnie z artykułem 2 MPPOP.

⁵³ *Beyond Voluntarism*, op. cit., s. 43.

⁵⁴ przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r. (Dz. U. z dnia 2 kwietnia 1982 r.) ang. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, G.A. res. 34/180, 34 UN GAOR Supp. (No. 46) at 193, UN Doc. A/34/46.

⁵⁵ Artykuł 2(e) CEDAW.

⁵⁶ UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women, General Recommendation 19, „Violence against women”, 30 January 1992, UN Doc: A/47/38, para. 9.

⁵⁷ International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination; Adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965, entry into force 4 January 1969.

„zabronią i położą kres dyskryminacji rasowej uprawianej przez jakiejkolwiek osoby, grupy osób lub organizacje”. Natomiast w artykule 5 (b) rozpoznano „prawa do osobistego bezpieczeństwa i do ochrony przez państwo przed przemocą lub naruszeniem nietykalności cielesnej, bądź przez urzędników państwowych, bądź przez jakąkolwiek jednostkę, grupę lub instytucję”.

3. Komitet Praw Człowieka monitorujący przestrzeganie postanowień MPPOP wielokrotnie odnosił się nie tylko do państwa, ale również do jednostek niepaństwowych, na przykład w związku z prawem do prywatności. Komitet stwierdził, że ludzie powinni być chronieni przed „jakąkolwiek formą ingerencji czy ataków, bez względu czy źródłem ich są organy państwa czy osoby fizyczne lub prawne”⁵⁸, a państwo ma oczywiście obowiązek zakazać takich ingerencji.

4. Konwencja o Prawach Dziecka ONZ⁵⁹ również zobowiązuje państwa do zapewnieniu dziecku bezpieczeństwa nie tylko przed organami państwa, ale przede wszystkim przed osobami fizycznymi i prawnymi.

3.2.3. Przykłady orzeczeń sądów i trybunałów rozszerzających odpowiedzialność państwa

Regionalne sądy ochrony praw człowieka w swoim orzecznictwie rozpoznały odpowiedzialność państw za naruszenie praw człowieka dokonane przez jednostki niepaństwowe.

3.2.3.1. Europejski Trybunał Praw Człowieka

- Sprawa *X and Y v. The Netherlands*⁶⁰, w której państwo zostało uznane za odpowiedzialne naruszeniu prawa do prywatności szesnastoletniej niedorozwiniętej dziewczyny, wykorzystywanej seksualnie przez krewnego dyrektora placówki, w której dziewczyna przebywała, gdyż państwo nie zapewniło skutecznej procedury karnej, dzięki której dziewczyna mogłaby dochodzić swoich praw.
- Sprawa *Z. and others v. the United Kingdom*⁶¹, w której państwo zostało uznane odpowiedzialnym naruszenia prawa dzieci do ochrony przed złym traktowaniem, nawet w sytuacji kiedy te naruszenia dokonane były przez rodziców dziecka. Państwo w tym wypadku nie powzięło odpowiednich działań przez okres ponad 4 lat, aby powstrzymać naruszenia praw dziecka.
- Sprawa *Osman v. the United Kingdom*⁶², w którym sąd uznał że prawo do życia „może również oznaczać w pewnych konkretnie określonych sytuacjach, pozytywne zobowiązanie władz państwowych do powzięcia działań prewencyjnych, aby chronić osoby, których życie może być zagrożone poprzez działania kryminalne innych osób”.
- Sprawa *Guerra and Others v. Italy*⁶³, w której państwo zostało uznane odpowiedzialnym naruszenia prawa poszanowania życia prywatnego i

⁵⁸ UN Human Rights Committee, General Comment 16, “The right to respect of privacy, family, home and correspondence, and protection of honour and reputation (art. 17)”, 8 April 1988, para. 1.

⁵⁹ Konwencja o prawach dziecka została uchwalona przez Organizację Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 roku, weszła w życie 2 września 1990 roku. W Polsce konwencja obowiązuje od 7 lipca 1991 roku. Ang. Convention on the Rights of the Child, G.A. res. 44/25, annex, 44 UN GAOR Supp. (No. 49) at 167, UN Doc. A/44/49 (1989), entered into force Sept. 2 1990.

⁶⁰ *X and Y v. The Netherlands*, Judgement of 26 March 1985, Series A, No. 91.

⁶¹ *Z. and Others v. the United Kingdom*, Application No. 29392/95, Judgement of 10 May 2001.

⁶² *Osman v. the United Kingdom*, Judgement of 28 October 1998, Reports of Judgements and Decisions 1998-VIII.

⁶³ *Guerra and Others v. Italy*, Report of Judgements and Decisions 1998-I, No. 64 (19 Feb, 1998).

rodzinnego wskutek braku działań chroniących osoby przed emisją toksycznych gazów przez fabrykę nawozów sztucznych i przed eksplozją tejże fabryki, która to eksplozja doprowadziła do uwolnienia dużej ilości trujących gazów.

- Sprawa *Lopez Ostra v. Spain*⁶⁴, w której państwo zostało uznane odpowiedzialnym naruszenia prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego wskutek budowy i subsydiowania fabryki, której emisje gazów i hałasu doprowadziły panią Lopez i jej rodzinę do uszczerbku na zdrowiu.
- Sprawa *Costello-Roberts v. the United Kingdom*⁶⁵, w której to nie uznano państwa winnym naruszenia prawa do edukacji, jednakże sąd stwierdził, że państwo nie może „zwolnić siebie z odpowiedzialności delegując własne zobowiązania na rzecz prywatnych podmiotów czy instytucji”⁶⁶.
- Sprawa *Allan v. the United Kingdom*⁶⁷, w której państwo zostało uznane odpowiedzialnym naruszeniem prawa do życia prywatnego i prawa do milczenia R. Allana, oskarżonego o morderstwo, wskutek wydobywania informacji od powoda z naruszeniem jego woli i pogwałceniem zasad prawa do milczenia. Państwo było odpowiedzialne, pomimo że bezpośrednio informacje od R. Allana uzyskała osoba prywatna⁶⁸.

3.2.3.2. Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka⁶⁹

Najważniejszym orzeczeniem tego Trybunału jest sprawa *Velasquez Rodriguez v. Honduras*, która będzie omówiona w dalszej części tego artykułu. Jako przykład odpowiedzialności państw za naruszenie praw człowieka dokonane przez jednostki niepaństwowe warto przypomnieć takie sprawy jak:

- Sprawa *Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*⁷⁰, w której państwo zostało uznane odpowiedzialnym nie zapobiegnięciu szkodom wyrządzonym przez prywatną zagraniczną firmę operującą na terenie zamieszkałym przez lud autochtoniczny.
- Sprawa *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*⁷¹, w której IACHR uznał Belize odpowiedzialnym naruszenia prawa do życia i zdrowia wskutek „nieprzeprowadzenia przez państwo sensownych konsultacji z ludem autochtonicznym Maya w związku z wycięciem lasów i przyznaniem koncesji na wydobywanie ropy naftowej w regionie Toledo, jak również w związku z innymi negatywnymi skutkami dla środowiska związanymi z przyznaniem tej koncesji. . .”⁷².

---

⁶⁴ *Lopez Ostra v. Spain*, Judgement of 9 December 1994, Series A, No. 303-C.

⁶⁵ *Jeremy Costello-Roberts v. the United Kingdom*, Judgement of 25 March 1993, Series A, No. 247-C.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 132.

⁶⁷ *Allan v. the United Kingdom*, Judgement of 5 November 2002, appl. 48539/99.

⁶⁸ B. Gronowska, „Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 5 listopada 2002 r. w sprawie Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu”, *Prokuratura i Prawo* 6, (2003), s. 151-156.

⁶⁹ B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizierski, *Prawa Człowieka i ich Ochrona*, TNOiK, Toruń, 2005, s. 136.

⁷⁰ IACHR, *Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*, Judgement of August 31, 2001 (Merits, Reparations and Cost).

⁷¹ IACHR, *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*, Case 12.053, Report No. 40/04, OEA/Ser. L/V/II.122, doc. 5, rev. 1 (2005).

⁷² J. Cassel, „Enforcing Environmental Human Rights: Selected Strategies of US NGOs”, in *Northwestern University Journal of International Human Rights*, Vol. 6 (2007), s. 104. [Dostępne na stronie: <http://www.law.northwestern.edu/journals/jihr/v6/n1/4>].

- Sprawa *Yanomami v. Brasil*⁷³ (Międzyamerykańska Komisja Praw Człowieka), w której państwo zostało odpowiedzialne naruszeniu praw: do życia, wolności i bezpieczeństwa osobistego, wolności przemieszczania się i do zdrowia. Ponieważ państwo pozwoliło na masowy napływ ludzi z zewnątrz na terytorium zamieszkanym przez lud autochtoniczny Yanomami Indians, i w związku z napływem ludności na ich terytorium spowodowało to napływ różnych chorób i zmianę dotychczasowego trybu życia (na przykład pojawienie się prostytucji), co spowodowało śmierć wielu mieszkańców z powodu chorób wenerycznych.

3.2.4. Przykłady przepisów regionalnych konwencji

Warto również zwrócić uwagę na fakt, iż regionalne konwencje dot. ochrony praw człowieka zawierają przepisy zobowiązujące państwa do powstrzymywania i odpowiedniej reakcji na naruszenia praw człowieka dokonywane przez jednostki niepaństwowe nawet w sferze prywatnej:

- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wartości⁷⁴ zobowiązuje państwa do zapewnienia „każdemu człowiekowi, podlegającemu ich jurysdykcji” praw rozpoznanych w Konwencji.
- Amerykańska Konwencja Praw Człowieka wymaga, aby państwa szanowały prawa i wolności rozpoznane w Konwencji, jak również aby zapewniły dla wszystkich ludzi podlegających ich jurysdykcji pełną swobodę w wykorzystywaniu tych praw i wolności⁷⁵.
- Afrykańska Karta Praw Człowieka i Ludów⁷⁶ nie posiada tego typu przepisu, jednakże Afrykański Trybunał Praw Człowieka i Ludu orzekł np. w sprawie *Commission Nationale des Droits de l'Homme et des Libertes v. Chad*⁷⁷, że nawet jeśli nie można udowodnić, iż naruszenia dokonał organ czy też agent państwa, państwo odpowiada za zapewnienie bezpieczeństwa i wolności swoim obywatelom, i za przeprowadzenie śledztwa w razie morderstwa⁷⁸.

Biorąc pod uwagę wszystkie wyżej wymienione sprawy i konwencje, można stwierdzić, iż obowiązek państwa do ochrony jednostki czy grupy jednostek przed naruszeniami ich praw człowieka dokonywanymi przez jednostki niepaństwowe jest powszechnie uznany w prawie międzynarodowym⁷⁹.

⁷³ Resolution No. 12/85, Case No. 7615 (Brazil), March 5, 1985, printed in Annual Report of the IACHR 1984-85, OEA/Ser.L/V/II.66, doc. 10 rev. 1, Oct. 1, 1985, at 24, 31(YANOMAMI CASE). [Dostępne na: <http://www.cidh.org/annualrep/84.85eng/Brazil7615.htm>].

⁷⁴ Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wartości, (Dz. U. 1993 r. Nr 61, poz. 284 i 285), ang. [European] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, (ETS No. 5), 213 UNTS 222, entered into force Sept. 3, 1953, as amended by Protocols Nos. 3, 5, 8, and 11 which entered into force on 21 September 1970, 20 December 1971, 1 January 1990, and 1 November 1998 respectively.

⁷⁵ Artykuł 1 American Convention on Human Rights, O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 UNTS 123, entered into force July 18, 1978, reprinted in Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American System, OEA/Ser.L.V/II.82 doc.6 rev.1 at 25 (1992).

⁷⁶ African Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 ILM 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986.

⁷⁷ *Commission Nationale des Droits de l'Homme et des Libertes v. Chad*, African Commission on Human and Peoples' Rights, Comm. No. 74/92 (1995).

⁷⁸ *Ibid.*, s. 22.

⁷⁹ D. Mzikenge Chirwa, "The Doctrine of State Responsibility as a Potential Means of Holding Private Actors Accountable for Human Rights", in *Melbourne Journal of International Law*, Vol. 5 (2004), s. 1.

3.3. Granice odpowiedzialności państwa

Bez wątplenia państwo nie może być odpowiedzialne za każdą zbrodnię czy przestępstwo dokonane przez prywatne podmioty. Pytaniem jest, za jakie czyny prywatnych podmiotów, państwo może być odpowiedzialnie zgodnie z prawem międzynarodowym. Międzyamerykański Trybunał Praw Człowieka, w swoim pierwszym orzeczeniu w przełomowej sprawie *Velasquez Rodriguez v. Honduras*⁸⁰ zastosował tzw. test należytej staranności (ang. due diligence test). Rząd Hondurasu uznany został winnym naruszenia praw człowieka pomimo tego, że nie udowodniono iż naruszenia praw człowieka (porwania osób) były prowadzone przez organy państwa. Sędziowie IACHR w wyroku z 29 lipca 1988 roku przedstawili sedno koncepcji due diligence:

W zasadzie, każde naruszenie praw rozpoznanych w Konwencji przez władzę państwową lub osobę, która korzysta z takiej władzy, jest przypisywane państwu. Jednakże nie wyczerpuje to wszystkich sytuacji, w których państwo jest zobowiązane do przeciwdziałania, badania i karania sprawców naruszeń praw człowieka, czy wszystkich sytuacji, w których państwo może być odpowiedzialne za naruszenia tych praw. Nielegalny czyn, który narusza prawa człowieka i za który początkowo nie jest państwu przypisywana odpowiedzialność, może doprowadzić do międzynarodowej odpowiedzialności państwa, nie ze względu na sam czyn, ale ze względu na brak należytej staranności, aby zapobiec naruszeniom lub aby właściwie zareagować na naruszenia zgodnie z Konwencją⁸¹.

Odpowiedzialność za naruszenie może być ustanowiona nawet, jeśli niezidentyfikowano sprawców naruszenia. Sprawą najważniejszą jest, czy naruszenie praw rozpoznanych w Konwencji nastąpiło z pomocą lub przy przyzwoleniu (ang. acquiescence) państwa, lub czy państwo pozwoliło na naruszenie wskutek nie podjęcia odpowiednich środków, aby przeciwdziałać lub, aby ukarać podmioty odpowiedzialne. Tak więc, zadaniem Trybunału jest określenie czy naruszenie było skutkiem zaniedbania państwa w realizowaniu obowiązku do respektowania i zagwarantowania tych praw...⁸².

Państwo na obowiązek prawny, aby powziąć odpowiednie kroki w celu zapobiegania naruszeniom praw człowieka, a także do użycia środków pozostających do dyspozycji państwa w celu przeprowadzenia rzetelnego śledztwa dotyczącego naruszeń w zakresie jurysdykcji państwa, do zidentyfikowania podmiotów odpowiedzialnych za naruszenia, do nałożenia odpowiedniej kary i do zapewnienia ofiarom odpowiedniego zadośćuczynienia/odszkodowania⁸³.

Państwo jest zobowiązane do przeprowadzenia dochodzenia w każdej sytuacji, w której naruszone zostały prawa chronione przez Konwencje. Jeśli aparat państwowy działa w ten sposób, że sprawca naruszeń jest bezkarny i korzystanie z praw przez ofiarę nie zostało przywrócone tak szybko jak to tylko możliwe, państwo zawiodło wypełnienia swojego obowiązku do zapewnienia pełnego i swobodnego korzystania ze swoich praw przez osoby znajdujące się pod jurysdykcją danego państwa. Ta sama sytuacja wystąpi również, gdy państwo pozwoli osobom prywatnym czy grupom osób działać dowolnie i bezkarnie z uszczerbkiem dla praw rozpoznanych w Konwencji⁸⁴.

W pewnych okolicznościach może być trudno przeprowadzić dochodzenie dotyczące czynów naruszających prawa jednostek. Obowiązek przeprowadzenia dochodzenia, tak jak obowiązek przeciwdziałania nie oznacza, że zawsze jest naruszony, ponieważ śledztwo nie przyniosło satysfakcjonujących rezultatów. Jednakże dochodzenie musi być podjęte i prowadzone rzetelnie, a nie jako czysta formalność skazana na niepowodzenie.[...]. Kiedy czyny podmiotów prywatnych, które naruszyły prawa zawarte w Konwencji są niedostatecznie zbadane, sprawcy naruszeń są wspierani przez aparat państwowy, *czyniąc w ten sposób państwo odpowiedzialne na poziomie międzynarodowym (podkreślenie własne)*⁸⁵.

Trybunał bardzo jasno wyjaśnił, co należy rozumieć pod pojęciem należytej staranności. Działania podjęte przez państwo muszą być racjonalne i sensowne,

⁸⁰ IACHR, *Velasquez Rodriguez v. Honduras*, Merits. Judgement of July 29, 1988. Series C, No. 4.

⁸¹ *Ibid.*, para.172.

⁸² *Ibid.*, para.173.

⁸³ *Ibid.*, para.174.

⁸⁴ *Ibid.*, para.176.

⁸⁵ *Ibid.*, para.177.

nawet jeżeli rezultat nie będzie satysfakcjonujący. Jeśli państwo nie podejmie takich działań, naraża się na odpowiedzialność międzynarodową.

Koncepcja należytej staranności nie tylko była zastosowana w sprawie *Velasquez Rodrigues*. Od 1988 roku wielokrotnie sądy i trybunały powoływały się na tą koncepcję, m. in. przed Afrykańskim Trybunałem, w sprawie *Social and Economic Rights Action Centre and the Centre for Economic and Social Rights v. Nigeria*⁸⁶, zwanej sprawą SERAC, zastosowano test należytej staranności, aby stwierdzić odpowiedzialność Nigerii, na podstawie naruszenia obowiązku do ochrony obywateli przed szkodami wyrządzonymi przez korporacje naftowe, spowodowaną brakiem regulacji i kontroli nad działalnością tych korporacji na terytorium ludu Ogoni.

W świetle przedstawionych argumentów, zgodnie z prawem międzynarodowym, można stwierdzić, że państwo jest nie tylko odpowiedzialne za własne działania, ale również, w szczególnych sytuacjach, za działania podmiotów prywatnych (pośrednia odpowiedzialność podmiotów prywatnych). Z jednej strony spowodowane jest to faktem, że często państwo wykorzystuje podmioty prywatne w działalności tradycyjnie prowadzonej przez organy publiczne. Nie jest to jednak jedyne wytłumaczenie, gdyż z drugiej strony wpływ na rozwój i rozszerzenie zakresu odpowiedzialności państwa ma również rozwój prywatnych podmiotów, takich jak chociażby korporacje, które zyskały ogromny wpływ na kształtowanie dzisiejszej rzeczywistości.

Powyższe argumenty, przedstawiające zakres odpowiedzialności państwa w przypadku naruszeń praw człowieka dokonywanych przed podmioty niepaństwowe stanowią uzasadnienie na istnienie pośredniej odpowiedzialności korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym.

3.4. Próba uzasadnienia istnienia odpowiedzialności bezpośredniej korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym.

Aby nałożyć obowiązki korporacjom na płaszczyźnie prawa międzynarodowego należy wykazać już istniejącą praktykę państw w tym zakresie. Obowiązki korporacji na arenie prawa międzynarodowego nie pojawiły się nagle. Można wskazać pewne trendy w tym prawie, będące dowodem na praktykę państw w zakresie nakładania obowiązków na korporacje wielonarodowe w prawie międzynarodowym. Według profesora Ratnera, za najważniejsze dowody, świadczące o istnieniu obowiązków korporacji w prawie międzynarodowym należy uznać⁸⁷.

3.4.1. „Sprawy przemysłowe” II Wojny Światowej

Podczas procesów norymberskich, odbyły się również procesy dotyczące firm przemysłowych. Nawet jeżeli przedsiębiorstwa te nie były bezpośrednio oskarżone „bardzo ważny precedens został ustanowiony, ukazując chęć rozważenia nad odpowiedzialnością przedsiębiorstw na poziomie prawa międzynarodowego”⁸⁸. W tak zwanych Drugich Procesach Norymberskich, liderzy wielkich niemieckich firm zostali oskarżeni⁸⁹ i pomimo tego, że byli sądzeni jako osoby fizyczne, sąd bardzo często

⁸⁶ *The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights v. Nigeria*, African Commission on Human and Peoples' Rights, Comm. No. 155/96 (2001).

⁸⁷ S. R. Ratner, *op. cit.*, s. 477.

⁸⁸ *Ibid.*, s. 477.

⁸⁹ *United Kingdom v. Tesch (the Zyklon B case)*, ILR 93, U.N. War Crimes Comm'n, Brit. Milit. Ct. Hamburg 1946); *United States v. Krauch (the I. G. Farben case)*, 8 Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals 1187-92 1997; *United States v. Krupp*, 9 Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals 1-2 1997; *United States v. Flick*, 6 Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals 1202 1997; sprawy cyt za profesorem Ratnerem.

odnosił się do przedsiębiorstw, używając takich sformułowań jak „zarzuty... były popełnione przez firmę Farben”, czy „działania firmy Farben”.

3.4.2. Międzynarodowe standardy prawa pracy

Standardy międzynarodowego prawa pracy przeważnie nakładają obowiązki na państwa. Istnieją również obowiązki bezpośrednio nałożone na korporacje w niektórych konwencjach MOP⁹⁰. Profesor Ratner stwierdził, że „globalne uznanie faktu, że prawa pracownicze tworzą obowiązki dla przedsiębiorstw, stanowi brakujące ogniwo do zaakceptowania przez państwa sytuacji, w której prawa obywateli mogą stwarzać obowiązki dla korporacji”⁹¹.

3.4.3. Międzynarodowe prawo środowiskowe i odpowiedzialność trucicieli (ang. *polluter responsibility*)

W międzynarodowym prawie ochrony środowiska, obowiązki dotyczące korporacji nakładane są bezpośrednio na korporacje. Warto zaznaczyć, pomimo tego że polski język prawniczy posługuje się jednolitym terminem „odpowiedzialność”, w języku angielskim występują dwa terminy, których znaczenie jest odmienne od siebie (ang. *responsibility* i *liability*). Rozważając odpowiedzialność w prawie ochrony środowiska, angielski termin „*liability*” jest częściej stosowany. Jednakże, najważniejsze dla rozważanego tematu nie są niuanse językowe, lecz fakt że traktaty nakładają międzynarodowe standardy odpowiedzialności na korporacje. Jako przykłady takich traktatów należy wymienić Konwencję Paryską w Sprawie Odpowiedzialności Stron Trzecich w Dziedzinie Energii Jądrowej⁹² i Dodatkową Konwencję Brukselską⁹³, Konwencję Wiedeńską w Sprawie Odpowiedzialności Cywilnej za Szkody Spowodowane Energią Jądrową⁹⁴, Międzynarodową Konwencję dotyczącą Odpowiedzialności Cywilnej za Szkody Jądrowe⁹⁵, Konwencję Brukselską odnoszącą się do Odpowiedzialności Cywilnej w Dziedzinie Przewozów Materiałów Jądrowych Drogą Morską⁹⁶, Konwencję dotyczącą Odpowiedzialności Cywilnej za Zanieczyszczenia Olejem⁹⁷, Konwencję z Bazylei o Kontroli Transgranicznego Przemieszczania i Usuwania Odpadów Niebezpiecznych⁹⁸.

3.4.4. Prawo antykorupcyjne

Odpowiedzialność korporacji za korupcję została ustanowiona w wielu konwencjach międzynarodowych, takich jak: Konwencja OECD o zwalczaniu przekupstwa zagranicznych funkcjonariuszy publicznych w międzynarodowych

---

⁹⁰ Przykładem jest artykuł 16 (1) Convention Concerning Occupational Safety and Health and the Working Environment, adopted June 22, 1981 by ILO.

⁹¹ S. R. Ratner, *op.cit.*, s. 479.

⁹² Paris Convention on Third Parties Liability in the Field of Nuclear Energy, done July 29 1960, 956 UNTS 251.

⁹³ Brussels Convention on the Liability of Operators of Nuclear Ships, done May 25, 1962, reprinted in *American Journal of International Law*, Vol. 57 (1963), s. 268.

⁹⁴ Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, done May 21, 1963, 1063 UNTS 265.

⁹⁵ International Covenant on Civil Liability for Nuclear Damage, done Nov. 29, 1969, 26 UST 765, 973 UNTS 3.

⁹⁶ Brussels Convention Relating to Civil Liability in the Field of Maritime Carriage of Nuclear Material, done Dec. 17, 1971, 974 UNTS 255.

⁹⁷ Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage Resulting from Exploration for and Exploration of Seabed Mineral Resources, done Dec. 17, 1976, 16 ILM 1450.

⁹⁸ Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal, done Mar. 22, 1989, 1673 UNTS 57.

transakcjach handlowych⁹⁹, amerykańska Konwencja zwalczania korupcji¹⁰⁰, Konwencja Rady Europy o korupcji¹⁰¹, czy kodeks postępowania IMF¹⁰². Te konwencje nakładają obowiązek na państwo-stronę konwencji, aby rozciągnąć odpowiedzialność karną za korupcję na korporacje. Są również przykładem na to, że „odpowiedzialność biznesu jest rozpoznana i może być regulowana przez prawo międzynarodowe”¹⁰³.

3.4.5. Sankcje Organizacji Narodów Zjednoczonych

Sankcje Rady Bezpieczeństwa, czy Zgromadzenia Ogólnego ONZ są kierowane do państw. Nie przeszkadza to jednak, aby takie sankcje tworzyły zobowiązania również wobec korporacji. Przykładowo, sankcje Rady Bezpieczeństwa ONZ obligowały korporacje chcące kupić ropę naftową z Iraku, aby przestrzegane były konkretne procedury¹⁰⁴. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ zwróciła uwagę, że firmy prywatne również mają obowiązek przestrzegania sankcji, które np. zostały zastosowane wobec Republiki Południowej Afryki w okresie apartheidu¹⁰⁵. Jak można zauważyć, pomimo faktu że sankcje ONZ kierowane są do państw członkowskich, niewątpliwie również w ten sposób regulowane są korporacje wielonarodowe.

3.4.6. Praktyka Unii Europejskiej

W systemie prawnym Unii Europejskiej, zarówno Komisja Europejska jak i Rada Unii Europejskiej wydaje rozporządzenia i dyrektywy, do których korporacje muszą się zastosować. Europejski Trybunał Sprawiedliwości nałożył bezpośrednio prawne obowiązki i odpowiedzialność za prawa człowieka na korporacje w takich sprawach jak: *Walrave v. Association Union Cycliste Internationale*¹⁰⁶, czy *Defrenne v. Société Anonyme Belge de Navigation Aérienne Sabena*¹⁰⁷. W ramach Unii Europejskiej, w związku z bezpośrednim stosowaniem prawa unijnego, korporacje są regulowane bezpośrednio.

3.4.7. Organy interpretacji umów międzynarodowych

W 1999 roku Komitet Praw Ekonomicznych, Socjalnych i Kulturalnych uznał, że na podstawie artykułu 11 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych (prawo do odpowiedniego poziomu życia) firmy prywatne również są odpowiedzialne za realizację prawa do właściwego odżywiania się¹⁰⁸.

3.4.8. Normy o charakterze soft-law nakładające bezpośrednio zobowiązania

⁹⁹ OECD Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transaction, December 17, 1997.

¹⁰⁰ Inter-American Convention Against Corruption, (Adopted at the third plenary session, held on March 29, 1996) The Organization Of American States.

¹⁰¹ Criminal Law Convention on Corruption, CETS No.: 173, opening for signature Jan. 27 1999.

¹⁰² International Monetary Fund, Revised Code of Good Practices on Fiscal Transparency, approved on May 8, 2007 by The Executive Board of the International Monetary Fund.

¹⁰³ S. R. Ratner, *op.cit.*, s. 482.

¹⁰⁴ S. C. Res. 986, UN SCOR, 50th Sess., at 101, UN Doc. S/INF/51 (1995).

¹⁰⁵ G. A. Res. 2671F, UN GAOR, 25th Sess, Supp. No. 28, at 33, 34, UN Doc. A/8028 91970).

¹⁰⁶ Case 36/74, *Walrave v. Association Union Cycliste Internationale*, 1974 E.C.R. 1405, 1419.

¹⁰⁷ Case 43/75, *Defrenne v. Société Anonyme Belge de Navigation Aérienne Sabena*, 1976 E.C.R. 455, 457-63.

¹⁰⁸ General Comment No. 12 para. 20, In Report of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, UN ESCOR, Supp. No. 2, s. 102, 106, UN Doc. E/2000/22 (2000).

Jako przykłady norm o charakterze soft-law można wymienić dwa dokumenty będące przedmiotem głębszej analizy w części III, a więc Trójstronną Deklarację Zasad Dotyczących Przedsiębiorstw Wielonarodowych i Polityki Społecznej¹⁰⁹ MOP i Wytoczne OECD dla Przedsiębiorstw Wielonarodowych¹¹⁰.

Powyżej przedstawiona została praktyka świadcząca o istnieniu obowiązków korporacji na gruncie prawa międzynarodowego¹¹¹. Ustanowienie więc odpowiedzialności bezpośredniej korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym nie byłoby novum i istniałaby możliwość prawnego uzasadnienia dla takich norm. W tym momencie powraca znów pytanie, czy bardziej efektywne byłyby normy nakładające odpowiedzialność bezpośrednią na korporacje, czy normy odpowiedzialności pośredniej.

3.5. *Pośrednia czy bezpośrednia odpowiedzialność korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym*

W tej części omówiona zostanie teoria pośredniej i bezpośredniej odpowiedzialności korporacji za naruszenia praw człowieka. Przyjęcie jednej z dwóch form, jest jednym z istotniejszych elementów na drodze do konstrukcji odpowiedzialności korporacji wielonarodowych za naruszenia praw człowieka. Pamiętać należy, iż również można mówić o zobowiązaniach pośrednich czy bezpośrednich, gdyż z zobowiązania wynika odpowiedzialność.

3.5.1. *Pośrednia odpowiedzialność korporacji wielonarodowych*

Wielką przewagą zobowiązania/odpowiedzialności pośredniej korporacji wielonarodowych jest to, iż państwo w prawie międzynarodowym jest pierwszorzędym posiadaczem obowiązków (ang. primary duty holder) i większość traktatów reguluje podmioty, takie jak korporacje poprzez regulację nakładane na państwo (indirectly). Państwo posiada władzę legislacyjną pozwalającą przygotować odpowiednie normy prawne, władzę wykonawczą wraz z całym aparatem państwowym, aby te normy egzekwować, nakładać zobowiązania i odpowiedzialność na korporacje. Również państwo ma kontrolę nad wykonywaniem tych zobowiązań, z uwagi na swoją odpowiedzialność. Kiedy państwo jest w stanie regulować, a co najważniejsze również monitorować przestrzeganie tych norm przez korporacje wielonarodowe, odpowiedzialność pośrednia korporacji zdaje się najlepszą formą regulowania korporacji wielonarodowych w prawie międzynarodowym.

Przeciwnicy zobowiązań pośrednich korporacji argumentują, iż w skutek ogromnej korupcji, nieprecyzyjnych regulacji czy niedbałego przestrzegania tych norm, odpowiedzialność pośrednia korporacji jest niewystarczająca. Wpływ na to

---

¹⁰⁹ Trójstronna Deklaracja Zasad Dotyczących Przedsiębiorstw Wielonarodowych i Polityki Społecznej (zwana dalej Deklaracją Trójstronną), przyjęta przez Radę Administracyjną Międzynarodowego Biura Pracy podczas 204 sesji (Genewa, listopad 1977 r.), poprawiona podczas 279. sesji (Genewa, listopad 2000) Biuletyn Urzędowy, Genewa, MOP, 1978 r. Tom LXI, seria A, Nr I, strony 49 – 56. ang. Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy, 83 ILO Official Bull., Series A, No. 3 (2000).

¹¹⁰ OECD Guidelines for Multinational Enterprises: Text, Commentary and Clarifications. DAFFE/IME/WPG (2000) 15/FINAL. [Online: [http://www.olis.oecd.org/olis/2000doc.nsf/LinkTo/daffe-ime-wpg\(2000\)15-final](http://www.olis.oecd.org/olis/2000doc.nsf/LinkTo/daffe-ime-wpg(2000)15-final)].

[Polska wersja dostępna na: <http://www.paiz.gov.pl/index/?id=ffd52f3c7e12435a724a8f30fddadd9c>., zwane dalej Wytocznymi OECD lub Wytocznymi].

¹¹¹ Zob. D. Kinley and J. Tadaki, "From Talk to Walk: The Emergence of Human Rights Responsibilities for Corporations at International Law", in *Virginia Journal of International Law*, Vol. 44 (2003-2004), s. 931.

twierdzenie mają również też takie zjawiska jak „wyścig do dna”, czy olbrzymia dysproporcja sił ekonomicznych występująca niekiedy pomiędzy inwestorem i krajem przyjmującym inwestycję (tak jak to zostało opisane wcześniej). Bardzo istotnym zarzutem wobec pośredniego regulowania korporacji w prawie międzynarodowym jest fakt, że w sytuacji zaistnienia owych negatywnych czynników (korupcja, brak monitoringu państwa), kiedy państwo nie chce lub nie jest w stanie pociągnąć do odpowiedzialności korporację wielonarodową za naruszenia praw człowieka, dochodzi do sytuacji bezkarności przedsiębiorstwa.

3.5.2. Bezpośrednia odpowiedzialność korporacji wielonarodowych

Bezpośrednie zobowiązania i odpowiedzialność korporacji oznacza, przynajmniej w teorii, że korporacje będą lepiej i bardziej efektywnie regulowane w prawie międzynarodowym. Profesor Ratner twierdził, że: „jeśli państwa i organizacje międzynarodowe mogą zaakceptować prawa i obowiązki korporacji w pewnych dziedzinach, teoretycznie nie ma przeszkód, aby uznać zobowiązania korporacji szerzej, włączając też zobowiązania wobec praw człowieka”¹¹². Profesor Vazquez również zgadza się z tą opinią twierząc, że: „prawo międzynarodowe nie tworzy żadnych konceptualistycznych przeszkód do zgody pomiędzy państwami, aby nałożyć zobowiązania bezpośrednio na strony prywatne”¹¹³. Unormowanie odpowiedzialności korporacji przy pomocy bezpośrednich zobowiązań zdaje się najlepszym rozwiązaniem w sytuacji, gdy państwa nie chcą lub nie mogą same zapewnić zgodności swojego prawa i działań podejmowanych na terytorium tego kraju przez korporacje wielonarodowe z prawem międzynarodowym.

Krytycy bezpośredniej odpowiedzialności korporacji twierdzą, iż takie uregulowanie oznacza utratę przez państwo kontroli nad przestrzeganiem tych norm. Normy bezpośrednio regulujące korporacje „uszczupliłyby suwerenność państwa w tym znaczeniu, że państwo nie mogłoby regulować w prawie krajowym korporacji sprzecznie z normami międzynarodowymi”¹¹⁴. Kolejną wadą jest to, że o ile nie stworzyłoby się efektywnego mechanizmu egzekwowania tych norm, z łatwością byłyby one ignorowane. T. Niles¹¹⁵ oświadczył, że normy mające bezpośredni efekt stworzyłyby nowy porządek prawny, doprowadziłyby do konfliktu norm i niejasności dla korporacji operujących na całym świecie, niepotrzebnie odwróciłyby uwagę od państw, które powinny pozostać odpowiedzialne, jak również stworzyłyby problem, kto powinien być odpowiedzialny za przestrzeganie implementacji tychże norm¹¹⁶.

Państwa również mogą być niechętne normom nakładającym bezpośrednio zobowiązania i odpowiedzialność na korporacje wielonarodowe. Oczywiście jest, że taki typ norm wymagałby skutecznego mechanizmu ich implementacji i przestrzegania. Wydaje się, iż najwłaściwsze byłoby, aby zajmowała się tym organizacja międzynarodowa. Jednak niektóre kraje (choćby Stany Zjednoczone) na pewno niechętnie przyjąłby powstanie organizacji, która miałaby prawo ingerowania w regulacje dotyczące korporacji wielonarodowych. Państwa mogą się obawiać, że regulacja bezpośrednia odpowiedzialności korporacji, mogłaby osłabić

¹¹² S. R. Ratner, *op.cit.*, s. 488.

¹¹³ C. M. Vázquez, „*Direct v. Indirect Obligations of Corporations under International Law*”, in *Columbia Journal of Transnational Law* (2005), s. 931.

¹¹⁴ C. M. Vazquez, *op. cit.*, s. 950.

¹¹⁵ Prezes United States Council for International Business.

¹¹⁶ Argumenty z: T. Niles, Letters to the Editor, „UN Code No Help to Companies”, in *Financial Times* (London), Dec. 17, 2003, s. 18.

państwa wskutek pozbawienia władzy, którą aktualnie państwa posiadają w ramach kontroli czy obywatele postępują zgodnie z prawem międzynarodowym.

4. Podsumowanie

Korporacje wielonarodowe są integralną częścią współczesnego świata, mają olbrzymi wpływ na jego rozwój ekonomiczny. Trudno sobie wyobrazić dzisiejszy świat bez General Motors, Motoroli, Walta Disneya czy Coca-Coli. Musimy zdać sobie sprawę, iż ów olbrzymi wpływ korporacji na świat nie musi objawiać się tylko zdolnością do korumpowania, naruszania praw człowieka, czy wykorzystywania pracowników. Korporacje prowadzą działania filantropijne na wielką skalę, poprawiają poziom życia, zdrowia i edukacji w krajach w których inwestują, czy wspierają lokalne inicjatywy kulturalne. Ekonomiczna siła korporacji może służyć zarówno celom szczytnym, jak i haniebnym. Rozwój zainteresowania korporacjami należy ocenić pozytywnie. Musimy pamiętać, iż bardzo często to my przyczyniamy się do rozwoju korporacji, dokonując codziennych wyborów w supermarkecie.

Omówienie konkretnych norm dotyczących korporacji wielonarodowych wykracza poza zakres tego artykułu, którego głównym celem jest przedstawienie genezy problemu oraz rozwoju prawa międzynarodowego w stosunku do odpowiedzialności non-state actors (takich jak MNC). Jednakże w podsumowaniu warto zauważyć że, zdaniem Autora, w okresie 10-15 lat nastąpi znaczne obniżenie liczby naruszeń praw człowieka przez korporacje wielonarodowe. Po pierwsze, już dziś obserwować można próby odgórnych regulacji odpowiedzialności korporacji (np. Normy ONZ). Po drugie, następuje olbrzymi rozwój samoregulacji korporacji. Są one bardzo często niedoskonałe, ale świadczą o dostrzeganiu problemu przez korporacje. Po trzecie, wzrasta świadomość społeczeństwa, które ma zdolność zmobilizowania się i wywierania presji na korporacje naruszające prawa człowieka. Po czwarte, a zarazem najważniejsze, dziś jesteśmy świadkami doniosłej pracy Specjalnego Reprezentanta Sekretarza Generalnego - profesora Ruggie'go¹¹⁷, która zbliża do siebie, jakże wcześniej odległe stanowisko podmiotów, bezpośrednio zainteresowanych wykształceniem się norm dot. odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka korporacji wielonarodowych.

Recibido el 10 de diciembre de 2010, corregido del 11 al 14 de diciembre de 2010 y aceptado el 15 de diciembre de 2010.

---

¹¹⁷ Warto zapoznać się z wszystkimi materiałami które powstały w czasie pracy Specjalnego Reprezentanta Sekretarza Generalnego. [Dostępne są one na stronie: <http://www.business-humanrights.org/Gettingstarted/UNSpecialRepresentative>].